

GÖMÖRI GYÖRGY

ANGOL FORRÁSOK A 17. SZÁZAD MÁSODIK FELÉNEK TÖRÖK HÁBORÚIRÓL

■ A 19. század előtt mindössze egyetlen olyan magyar politikus vagy államférfi akadt, akiről még életében angol nyelven írtak és adtak volna ki életrajzot. Ez az ember a költő-hadvezér gróf Zrínyi Miklós volt. Róla jelent meg Londonban 1664 márciusának első hetében életrajz és hírkompiláció *The Conduct and Character of Count Nicholas Serini* címmel, amely érdekes módon hármas életrajz is egyben, hiszen Zrínyi mellett Tamerlán és Szkander bég tetteiről is beszámol, igaz, sokkal rövidebben, mint Csáktornya urának alakjáról és cselekedeteiről. Ennek az életrajznak eredeti angol szövege és annak magyar fordítása már 1987-ben megjelent Budapesten a Zrínyi Katonai Kiadónál, Kovács Sándor Iván szerkesztésében, Péter Katalin terjedelmes tanulmányával. Bár a kiadó ezzel hasznos szövegeket adott a kor irodalomtörténész és történész kutatóinak kezébe, Zrínyi Miklós angliai hírének elterjedtségét és kultuszának hátterét igazából csak ekkor kezdtük alaposabban kutatni. Nemcsak a fenti életrajz keletkezésének körülményeit, hanem annak a roppant angliai Zrínyi-kultusznak politikai vonatkozásait is igyekeztünk feltárni, ami 1663 és 1665 között 21 olyan angliai kiadványt eredményezett, amelyekben szó van Zrínyi Miklós vagy a Zrínyi testvérek haditetteiről.¹ Ennek a kultusznak még irodalmi megnyilvánulásai is voltak, legalább egy, angol nyelvű, mulatságosan illusztrált vers és a Zrínyi Miklós halálát gyászoló nemzetközi kis latin versantológia formájában – utóbbit, a *Lacrymae Hungaricae*t Jászberényi P. Pál, a Londonban fényes karriert elért erdélyi magyar latintanár szerkesztette és adatta ki nem sokkal Zrínyi Miklós halála után, tehát vagy 1664 decemberében, vagy 1665 legelején.

Azért beszélek mindjárt a bevezetőben az O.C. monogrammal jegyzett angol Zrínyi-életrajzról, mert nagyon lényegesnek tartom azt a különbséget, hogyan reagál az angliai közvélemény két különböző eseménysorozatra, az 1663–64-es, majd az 1683-tól 1699-ig elhúzódó török háborúra. (Utóbbit nem követem a karlócai békéig, csak 1684–85-ig.) Ezt én két vonatkozásban látom lényegesnek – egyrészt abban, ahogyan az európai területi változások következtében az angol közvélemény a török előretörésére, illetve a növekvő francia agresszivitásra, XIV. Lajos imperialista törekvéseire reagál, másrészt a háborúban vezető szerepet játszó személyiségek értékelésében. S hogy mindjárt rátérjek az utóbbira, amit persze a történészek nagy része észrevett, de nem feltétlenül állított párhuzamba: míg az 1663–64-es háborúban kiemelt szerep jut Zrínyi Miklósnak, illetve Péternek, és Angliában a császári seregek korábbi főparancsnokát, Montecuccolit éppen hogy említik, az 1683-ban kezdődő török háborúnak több hőse is van, akik közül Thököly Imre hol pozitív, hol negatív színben jelenik meg (az angolok úgy mondanák, „he is a very controversial character”), míg 1683-ban a Bécszet felmentő lengyel Sobieski őrvend osztatlan csodálatnak, később, 1686-ban pedig a dicsőség megoszlik Lotaringiai Károly és Miksa Emánuel között, sőt azt is lehet mondani, Buda felszabadításának narratívájában főként „a keresztény sereg” és nem csupán egyetlen kiemelkedő, karizmatikus hadvezér játssza a főszerepet.

De térjünk vissza 1663 tavaszára, amikor Köprülü Ahmed nagyvezér vezetésével a török sereg megindul – erről G. Etényi Nóra jól adatolt könyvében, a *Hadszintér és nyilvánosságban* ezt írja: „a török sereg óriási pánikot keltett, útját... feszült várakozás követte” Európa-szerte.² Etényi részletesen foglalkozik azzal a visszhanggal, amit Érsekújvár ostroma és feladása, a hadjárat első fontos hadi eseménye a német sajtóban és közvéleményben kiváltott – híradások és rólapok sokasága tudósított erről a valóban

jelentős eseményről, amit Konstantinápolyban hosszan, lelkesen ünnepeltek. De a híráramlás nem állt meg Augsburgnál és Nürnbergnél, mivel Hollandiában és Angliában is voltak már olyan igények, amelyek lehetővé tették a viszonylag naprakész európai tájékoztatást. A holland Abraham Casteleyn már 1656-ban kezdte kiadni a barokkos nevű *Oprechte Haarlemse Dingdaegse Courant* című hírlevelet, amely Angliában *Haarlem Gazette* néven vált ismertté, úgy is mint a legjobb külföldi „kurantó”.³ A restauráció utáni Angliában elsősorban Henry Muddiman (1629–1692) vállalkozott ugyanerre a feladatra – ő Cambridge-ben végzett, jól tájékozódó ember volt, aki először kézzel írt hírlevelekkel kezdte újságírói pályafutását, majd rendszeres, nyomtatott hírlevelek kiadásával folytatta. Ezek közül a *Mercurius Publicus* 1659-től 1663 nyaráig jelent meg, amikor is átadta helyét a *The Intelligencer* című 16 oldalas lapnak, ami aztán a *The Newes*-szal felváltva 1665 júniusáig létezett, ugyancsak Muddiman szerkesztésében. Muddiman – akit Samuel Pepys is ismert, de akinek jelleméről nem volt nagy véleményel⁴ – bizonyíthatóan kapcsolatban állt Casteleynnel, híreket cserélt a hollanddal, és azt is tudjuk (de sajnos csak 1666 utánról), kik voltak a külföldi tudósítói. Ezek között találunk angol követségi titkárokat, Bécsben és Itáliában pedig papokat – Bécsből például 1665-től az ír Nicholas Donellan atya tudósított bizonyos rendszerességgel.⁵

Zrínyi Miklós neve elég korán megjelenik a *Mercurius Publicus* hasábjain, és alakja akkor válik érdekessé, amikor az 1663-as török hadjárat egyik okául éppen Új-Zrínyi-vár építését jelöli meg az angol újság. A török követeléseket már 1663. február 19/29-én közlik, majd a lap az évi huszadik száma egy május 12/22-ei hírt közöl, ami szerint „nemcsak hogy egy janicsársereg vonul Zerinvár felé, hanem egy másik, tatárokból és vallachokból álló sereg Erdély felé tart”. A lap következő száma arról is tudósít, méghozzá tévesen, hogy Zrínyi Laxenburgban (jóllehet a lap „Luxemburgot” ír) haditanácson vett részt a császárral és más „horvát főurakkal”, majd sietett vissza Új-Zrínyi-várba.⁶ Három számmal később a *Mercurius* – ekkor már a török sereg behatolt az országba – egy velencei jelentés alapján közli, hogy „Isdrini gróf” levelet küldött Csáktornyáról, amelyben közölte, hogy „szívesebben áldozza fel életét vallásáért és hazájáért, mint hogy ágyban haljon meg... ahogyan azt hajdan dédnagybátyja (his Great Uncle) is tette, aki *Zichees* (!), vagyis Sziget várában inkább mint katona halt meg, mintsem hogy aljas megadással fejezze be életét”.⁷ Ezután a lap közli a nagyvezér táborba szólító levelét is Apafi Mihályhoz, aki, mint tudjuk, nem szívesen száll hadba a török mellett.

A fokozott angol érdeklődés 1663 szeptemberében már-már pánikba csap át. Az *Intelligencer-The Newes* külföldi hírei közt a bécsi híreken kívül olvashatunk komáromi híradást is, de a magyarországi eseményekre reagálnak Boroszlóból (szeptember 12/22.), egy rémhírről Frankfurtból (szeptember 13/23.) és ugyanaznap egy panaszos levéllel Regensburgból is. A lap szeptember 21/31-én megjelent száma ugyan cáfolja a rémhírt Érsekújvár feladásáról, de miután a vár valóban elesik, és Forgách Ádám védői kivonulnak, egy párizsi jelentést olvashatunk a *The Newes*-ban október elejéről: „A magyarok, amely mostanáig megőrizte semlegességét (!), kezd fegyvert fogni és Zrínyi gróf parancsnoksága alatt nyíltan a török ellen fordulni.”⁸ Ebből a kitételből arra következtethetünk, hogy a magyarok jobban hallgatnak Zrínyire, mint Lipót császárra. De miért nem harcoltak volna erősebben a törökkel? Erre választ találunk Paul Rycaut szmirnai konzul, majd konstantinápolyi angol rezidens könyvében, ami ugyan 1668-ban jelent meg, de szóvá teszi a magyar protestánsok elégedetlenségét a Habsburgok politikájával, s azt állítja, a török a többi közt erre számítva indított 1663-ban háborút a császár ellen.⁹ Érdekes módon ez a motívum feltűnik Samuel Pepys naplójában is (igaz, csak a teljes, kritikai kiadásban, amiről beszámoltam a nemrégien megjelent Jankovics-émlékkönyvben), méghozzá több alkalommal. Ezek közül csak az egyiket említeném, Pepys beszélgetését egy általa tisztelt, Robert Blackbourne nevű tengerészeti hivatali tisztviselővel. Eszerint Blackbourne 1663 novemberében egyrészt azokat a megszorító intézkedéseket kárhoztatja, amelyek újabban az angliai protestáns klérus egy részét sújtják, majd azt, „hogy Magyarország elvész a töröknek, és ezt annak tulajdonítja, hogy a császár megtagadja [a magyaroktól] a vallásszabadságot”.¹⁰ Más szóval a nyers angol politikai-hatalmi érdekek mellett a külpolitikai megfontolásokban már ekkor is megjelenik, és nem egészen mellőzhető a „protestáns-szimpatia” vonal, amelyet nem

lehet leegyszerűsíteni Cromwell-pártiságra, illetve puritán királyellenességre, hiszen Angliában vannak bőven hithű protestánsok, akik ugyanakkor királpártiak.

Itt meg kell jegyeznünk, hogy Angliában már 1662 elején visszaállították a cenzúrát. Roger L'Estrange lett a „Surveyor of the Presses”, vagyis a nyomtatványok felügyelője, és az 1662-es június tizedikén elfogadott Licensing Act alapján „minden könyvet és pamfletet kinyomtatása előtt be kell jegyezni... a londoni Stationers Registerbe”.¹¹ Ennek a törvénynek a megszegése súlyos retorziókkal járt, tehát a nyomdászoknak nagyon kellett ügyelniük arra, mit és hogyan vállalnak kiadásra. Igaz, hogy a külföldi hírek esetében a cenzor kevésbé avatkozott bele a hírközlésbe, de a török háborúk és az ezzel kapcsolatban fellángoló Zrínyi-kultusz esetében kapóra jött az udvarnak az a tény, hogy Zrínyi Miklós Lipót császár lojális alattvalója, még akkor is, ha bizonyos katonai kérdésekben nem ért egyet a többi, túl óvatos vagy habozó, gyakran tehetetlen császári hadvezérrel. Ebből, de az említett protestáns-rokonszenv szempontjából is figyelemre méltó az 1664-es angol Zrínyi-életrajz alcíme: *A magyarországi segélyhadak protestáns fővezérének, a kereszténység legmegfontoltabb és legelszántabb bajnokának életviteléről és jelleme.* Mint tudjuk, Zrínyi katolikus volt, bár a protestánsokkal szembeni vallási türelem híve. Már Péter Katalin, az 1987-es faksimile kiadáshoz írt tanulmányában rámutat erre a tévedésre, ami alighanem a könyvet szerkesztő angolok feltételezésén vagy a könyv egyik részét író holland szerző szándékos ferdtetésén alapul.¹² Mert a könyv kompilátora nyilvánvalóan német, illetve holland szövegek alapján dolgozott és állította össze O.C. monogrammal jegyzett könyvét, ami amellett, hogy a török elleni háborúk szükségességét hangsúlyozta, a királpárti angol protestánsok elvárásainak is megfelelt.

Itt szeretnék néhány szót szólni az O.C. rejtélyéről, ami – gondolom – jó néhány irodalomtörténészt foglalkoztat. Így nevezi magát előszavában az 1664-es angol Zrínyi-életrajz szerkesztője. Mivel nincs olyan O.C. kezdőbetűkkel azonosítható angol, holland vagy német személyiség, aki ebben az időben működött, kénytelen vagyok arra gondolni, hogy a kötet szerkesztője, mivel ebben a könyvben tudatosan rakott össze merőben különböző szövegeket (ahogy ezt pontokba foglalja előszavában, nem kevesebbet, mint kilencet!), olyan megoldást választott, amelyik egyetlen vendégszöveg szerzőjét sem sértette, illetve sérthette volna. Ez esetben kézenfekvő arra gondolni, hogy az O.C. nem más, mint *Ortelius Continuatus*, vagyis Hieronymus Ortelius török történetének a folytatása! Ez annyiban logikus, hogy 1665-ben a Majna melletti Frankfurtban (de a nürnbergi Fürst-nyomdában) a következő címmel jelent meg egy 1664 őszén lezárt, főlíó nagyságú könyv: *Ortelius Redivivus et Continuatus. Oder der Ungarischen Kriegs-Empörungen, Historische Beschreibung der Ungarischen und Siebenbürgischen... von 1395 bis 1665.* A könyv további alcíme hivatkozik arra, hogy ez voltaképpen a régi Orteliusnak Martin Meyer által kibővített kiadása, pontosabban Meyer írta benne a könyv 1607-től 1665-ig terjedő török történetét. Ha ehhez még hozzávesszük azt a tényt, hogy Martin Meyer azonos azzal a „Philemerus Irenicus Elisius”-szal, aki a *Diarium Europaeum* című, 1659 és 1670 között működő frankfurti német–latin folyóirat szerkesztője, s hogy az angol *Mercurius Publicus* gyakran olyan azonos anyagokat közöl a *Diariummal*¹³, amelyek részletesen beszámolnak az összes fontosabb magyarországi eseményről, akkor valószínűnek tartom, hogy a fenti hipotézis legalábbis megfontolandó.

Mint tudjuk, 1663 nyarán a császári udvar Linzbe menekül, és Lipót császár csak ekkor szánja rá magát, hogy kinevezze Zrínyi Miklóst fővezérnek.¹⁴ Zrínyi nagy energiával fog hozzá egy ütőképes hadsereg megszervezéséhez, és bár a vathi mustra már kelt bizonyos reményeket az ellenállást illetően, a török október végén mégis beveszi Érsekújvárt. De pontosan ekkor fordul a kocka: a Rajnai Szövetség úgy dönt, csatlakozik a nemzetközi törökellenes koalícióhoz. Ez, mint azt R. Várkonyi Ágnes meggyőzően bizonyítja, a Nádasdy–Wesselényi–Zrínyi-megegyezés eredménye.¹⁵ Figyelemre méltó, hogy a török háborúk iránti angol érdeklődés éppen 1663 október végén nyilvánul meg először a lapok jelentésein kívüli külön kiadvány formájában – arra a Henry Marsh által jegyzett műre gondolok, aminek a címe *A New Survey of the Turkish Empire* –, ez éppen 1663. október 20/30-án kapott hivatalos nyomtatási engedélyt. Amint azt egy korábbi tanulmányomban már megírtam, ezt az Érsekújvár bevételével záruló, két variánsban is megjelenő első kiadást heteken belül egy második követi, és a 1664 elején

Marsh már piacra dobhatja azt a már az előbbinél jóval törökellenesebb kiadványát, amelynek címe *The Second Part of the New Survey* (Az Új Áttekintés Második Része), amiben már fontos szerep jut Zrínyi Miklósnak.¹⁶ Ami pedig a *New Survey* további 1664-es kiadásait illeti, azokban Zrínyi szerepe ikonográfiailag is növekszik: a Samuel Bolton-féle (negyedik) kiadásban már a korábbi török szultán- – illetve császár- és pápa- – metszeteket marginalizálja egy John Chantry által készített fiktív Zrínyi-ábrázolás, ahol az egész alakos, tollforgós kalapos Zrínyit jobbról egy szellemalak ilyen szavakkal biztatja: „Bosszuld meg hazádat s véremet!” Más szóval a kép visszautal a másik Zrínyi, a szigetvári hős sorsára. Ikonográfiai szempontból ezzel (a minden valószínűség szerint az *Angol életrajz* után kinyomtatott) könyvvel, illetve annak fiktív Zrínyi-képével ér tetőpontjára a magyar hadvezér angliai kultusza. Jóllehet körülbelül ugyanakkor, tehát 1664 kora június-júliusában egy másik Zrínyi-képet is hirdetnek az újságok Londonban – Widemannak William Faithorne által másolt lovas képét, aminek eredetijét, mondja a kép felirata, egyenesen „Magyarországról küldték... Ófelségének”, vagyis egyenesen II. Károly angol királynak.¹⁷

Honnan ez a szinte mindent elsöprő, magas szintű érdeklődés egy olyan horvát bán iránt, aki történetesen magyarul ír verset és politikai értekezéseket? Oroszlánrésze van ebben annak a keresztény összefogásnak, amelyik 1664 elejétől, mint egy Szkander béghez hasonlítható hőst, vállára, illetve pajzsára emelte Zrínyit. Korábbi szokásától eltérően még XIV. Lajos is csatlakozott a törökellenes koalícióhoz, a protestáns Coligny gróf vezényletével francia lovasságot küldött a császári csapatok megsegítésére – ez a lovasság aztán fényesen szerepel a szentgotthárdi csatában. És bár egyes angolok, így a király testvére, a később röviden és dicstelenül uralkodó II. Jakab enyhén szólva cinikus szavakkal kommentálják a francia pálfordulást Samuel Pepysnek, az a két győzelem, amiről Pepys naplójában beszámol – lázban a hírektől a londoni kávéház! – Lévánál Souches tábornoknak köszönhető (aki ugyan francia, de császári zsoldban áll), majd egy viszonylag elfogulatlan szemtanú vallomása szerint főként Colignyéknak Szentgotthárdnál.¹⁸ A szentgotthárdi csatáról írt hivatalos császári jelentések (így a Montecuccolié is) igyekeznek a külföldi segédc csapatok jelentőségét csökkenteni, és a sikert főleg a császári erőknek tulajdonítják.¹⁹ De Andrew Melvill, a skót katonatiszt, aki ebben a csatában a Rajnai Szövetség seregében harcolt, világosan megírja: „bizonyosan teljes vereséget szenvedtünk volna, ha nincsenek a francia csapatok... Coligny és La Feuillade, a francia vezérek egy annyira alkalmas pillanatban támadták meg a törököt – amelyik már a győzelem gyümölcseit igyekezett leszedni –, hogy megállították, majd visszaverték az ellenséget, beleszorítva őket a folyóba, ahol erőik zöme elpusztult”.²⁰

De ez a francia segítség nem hoz hosszú távú együttműködést Lipót császárral, aki az Európa-szerte ünnepelt győzelem után siet kibékülni a törökkel, és már 10 nappal Szentgotthárd után, a magyar nádor vagy a főrendek bevonása nélkül megkötí a szégyenletes vasvári békét. Ezzel évtizedekre elszalasztja a török kiverésének lehetőségét Magyarországról, és valósággal kiprovokálja a magyarországi katolikus és protestáns rendek új orientációját – világos, hogy ezek után a Habsburg-ígéretekben nem bíznak. Ami pedig magát a „nemes grófot”, Zrínyi Miklóst illeti, a londoni *Intelligencer*; miután több számában részletesen beszámol a szentgotthárdi győzelemről, egy szeptember 19/29-ei bécsi jelentés alapján ezt írja: „már nem beszélnek többé Zrínyi Miklós grófról, emlékét itt sokan majdnem annyira elfelejtik, mint szolgálatait”.²¹ Viszont a lap egy későbbi számában arról is tudósít, hogy Zrínyit a francia király az Aranygyapjú Renddel tüntette ki, tehát különösen nagy becsben tartja. Ezután bombaként hat a hír az angol újság 1664. december 8/18-ai számában a végzetes vadkanvadászatról és Zrínyi haláláról. Amit egész Európa gyászol, több versantológiával – s itt pár szót kell ejtenünk a *Lacrymae Hungaricae*-ről, a valószínűleg Jászberényi P. Pál költségén megjelent egy lapos kis londoni Zrínyi-gyászantológiáról.

Ez a két példányban (a British Libraryben és Wolfenbüttelben) fennmaradt kis antológia tizenkét latin nyelvű gyászverset tartalmazott, amelyek közül nyolcat magyarok írtak, s ebből a nyolcból ötöt maga Jászberényi. A két másik protestáns magyar, Száki Ferenc és Szendrei Ferenc ez időben Angliában tartózkodott, és mindketten ismerték Jászberényit – ami pedig a négy külföldi szerzőt illeti, közülük három munkáját a szerkesztő alighanem más, nyomtatott forrásból, illetve kéziratból vehette át. A „P. Schil-

ling” névvel jelzett szerző Kathona Géza és utána Bene Sándor feltevése szerint egy Schilling Florentinus nevű bécsi szerzetes volt, aki maga is kiadott egy Zrínyit sirató kis gyászantológiát.²² A másik két nem magyar szerző közül az egyiket Bene még nem tudta azonosítani, a másíkról is inkább feltevéseket, mint pontos adatokat közölt. Nekem hamarosan sikerült a „Joach. a H. Pastor”-t megtalálnom Joachim ab Hirtenberg Pastorius danckai tanár, történész és alkalmi költő személyében,²³ ami pedig Johannes Megalinust illeti, arról is akadtam bőséges adatokra. Ezt az 1630-ban született svéd polihisztort élénken érdekelte a történelem és a nyelvészet, a dorpatói akadémián tanult, ahol 1650–51-ben számos történelmi és jogi értekezést tartott, illetve több latin üdvözlőverset írt. Dorpatban matematikát is tanult, s amikor (alighanem már 1663-ban) Londonba költözött,²⁴ már magát „Math. Professor”-ként mutatta be a *Fax Nova Linguae Latinae* című Jászberényi-mű első kiadásának ajánlásában. Közeli barátja lehetett Jászberényinek, olvasta az 1664-ben megjelent *Angol életrajzot* is, hiszen gúnyversében Tamerlánra, Szkander bégre, sőt még egy másik magyar törökverőre, Hunyadi Jánosra is hivatkozik! A legújabb adalékot Jászberényi és Megalinus barátságáról Stanislaw Lubieniecki egy 1668-ban megjelent könyvében találtam, ahol is az Angliában 1664 végén észlelt üstökösökről latinul írt angol jelentések (*Communicatio Londino-Bereniana*) között Megalinus is szerepel egy tudós szöveggel.²⁵

Az 1663–64-es török háborúk angol recepciójának befejezéseként hadd utaljak még egy jelenségre, aminek érzésem szerint az *Angol életrajzban* Péter Katalin még nagyobb jelentőséget tulajdonított, mint amilyen azt megilleti. A Drabik–Comenius-féle jóslatokról, illetve az 1664-es év üstökösészleléseiről van szó. Az idős Comenius, az egyébként jelentős pedagógus és tudós, élete végéig makacsul ragaszkodott a világ vége közeledtét ígérő jóslatokhoz, és még II. Rákóczi György szerencsétlen lengyelországi hadjárata után is próbálta azokat megvalósulhatónak magyarázni. Ezeknek a jóslatoknak tulajdonképpen magja az a forgatókönyv volt, ami szerint a török először mélyen behatol Európába, legyőzi a katolikus hatalmakat, majd egy protestáns fejedelem vezetésével a keresztények véglegesen kiűzik a törököt. Angol átdolgozásukkal felelevenítette őket Robert Codrington, aki 1664-ben Londonban kiadta a Comenius által propagált Kotter, Poniatowska és Drabik-féle jóvendöléseket.²⁶ Igen, de ekkor már működött Londonban a természettudományokat tanulmányozó Royal Society, és a Commonwealth vallási zűrzavara után a Szigetországban egyre jobban terjedt a racionális gondolkodás. Codrington könyvének hatása tehát a műveltebb angol körökben nagyon csekély lehetett, ha meggondoljuk, hogy ugyanebben az évben jelent meg John Gadbury angol asztrológus-asztronómus kis pamfletje, a *Dies Novissimus*, részletesebb címén *DN: or Dooms-Day Not so Near as Dreaded. Together with something Touching the present invasion of the TURK into the German Empire And the probable success thereof*. Gadbury hűvösen érvel: a kozmikus jelenségeknek nincs metafizikai oka. Különben is, a Commonwealth idején szinte minden nap hirdették a prédikátorok a világ közeli végét, és ez nem következett be (a szerző szerint Angliában sokkal több az őrült, mint bárhol máshol Európában) – most a törökök sem határozhatják meg a világ végét!²⁷ Ami pedig a jelenlegi török támadást és sikereket illeti, Gadbury megint racionálisan gondolkodik, és alighanem valamikor 1664 első felében, óvatosságra int: a törökök kezdetben győzelmet arattak, mégis „meglehet (nemsokára) lehanyaglik jelenlegi hatalmuk és nagyságuk”.²⁸ Egyébként angolra már korábban, még 1664 márciusában lefordították (*Pourtraict of the New Wonderful Blazing Star which appear'd to the Inner Austrian Countries...* címen) azt az 1664 elején németül kiadott pamfletet, amely a téli hadjárat jelentőségét és a török várható vereségét hangsúlyozta, és egy felmérés szerint németül mintegy 130 kiadvány jelent meg az 1663–64-es háborúval kapcsolatos „csodás égi jelekről”.²⁹ Jóllehet ez talán ellentmond Gadbury fentebb idézett kijelentésének az őrültekről, úgy tűnik, német földön hiszékenyebbek voltak az emberek, mint a restauráció Angliájában. Mindenesetre, amikor egy újabb üstökös feltűnt London fölött 1664 decemberében, azt Samuel Pepys és a királyi pár is megszemlélte, anélkül hogy különösebb következtetéseket vontak volna le belőle.

És itt rátérhetünk a húszéves fegyverszünetet megbontó 1683-ban kezdődő török háborúra, ami meglehetősen megváltozott nemzetközi viszonyok mellett indul. Mindezekelőtt Magyarországon belül inog meg alaposan a Habsburgok respektusa, válik az ország jelentős része Lipót császár ellenfelévé. Ez részben Bécs abszolutista törekvése-

inek, részben elvakult valláspolitikájának a következménye. Úgy tűnik, a Wesse-lényi-Nádasdy-összeesküvés csupán alternatívát keresett az erőtlennek látszó Habsburg-uralommal szemben, ezért folyamodott hol a francia udvarhoz, hol a velencei dózsához, a végén a törökben keresve szövetségest terveihez. Hogy egy angol történészt idézzek, ez az összeesküvés „alkalmat adott Bécsnek, hogy durva megtorlást alkalmazzon a magyar nemeséggel és a protestáns egyházzal szemben”.³⁰ Miután I. Lipót császár 1673-ban felfüggesztette a magyar alkotmányt, felállították a pozsonyi vésztörvényszéket, és megkezdődött a magyar evangélikus és református prédikátorok üldözése és bebörtönzése, ami a lelkészek ismeretes nápolyi gályarabságával tetőzött. A hetvenes években a holland és az angol diplomácia próbál engedményeket kicsikarni a Habsburg-uralkodóból, de éveken át elég kevés sikerrel. S bár igaz, hogy a császár 1681-ben a soproni országyűlésen visszaközölszre kényszerült, engedményeihez értelemeszerűen hozzájárultak a Thököly Imre nevével fémjelzett kuruc mozgalom sikerei.

Zrínyi Miklós után Thököly az első magyar, akinek a neve megint „forgalomba kerül” Angliában. Az erdélyi fejedelem Apafi Mihály ugyan már uralkodása kezdetén felveszi a kapcsolatot az angolokkal, de elszigetelt, gyöngye pozícióból próbál tárgyalni, s mint azt Lord Winchelsea hozzá intézett 1663. márciusi levele mutatja, igen kevés eredménnyel.³¹ A fiatal, tehetséges és 1677-től komoly katonai sikereket elérő Thököly-re viszont Angliában is fölfigyelnek. És mivel a hetvenes évek végén Angliában kitör a hamistanúzó demagóg Titus Oates által szított katolikusellenes hisztéria, az ún. „katolikus összeesküvés” néven ismert tragikomédia, és a Whig Párt a katolikus yorki herceg majdani trónra lépését igyekszik (sikertelenül) megakadályozni, Thököly neve itt gúnynévként kerül forgalomba. A királypárti konzervatívoknak ő a Nagy Lázadó, aki felkelt törvényes ura ellen – a fanatikus protestánsoknak viszont az a hős, aki megbosszulja a Habsburg-uralkodó tüzzel-vassal folytatott ellenreformációs hadjáratát. Mindaddig, amíg Thököly szoros szövetségre nem lép a törökkel (sőt egyesek még ezután is!), pozitív módon ítélik meg felkelését. Viszont ahogy azt már annak idején Kropf Lajos megírta, régi ismerősünk, a hajdani cenzor, Sir Roger L'Estrange lesz az, aki az angol nyelvbe 1681-ben behozza a „Tekelite” kifejezést, azt a whigekre, vagyis az angol protestáns *dissenterekre*, a nonkonformista „lázádokra” alkalmazva.³² Idézzünk egy ilyen röpiratból: „A tökölisták... elvben ugyanolyanok, mint azok, akik magukat Whignek nevezik Angliában, mivel a vallás minden túlzásuk (*exorbitances*) alapja. Ennek ürügyén... fegyvert fognak a császár ellen, a Biblia védelmében, csatlakoznak a törökhöz keresztény uralkodójuk ellen.”³³ Ezután, de különösen Bécs felmentését követően se szeri, se száma a „Tekelite”-okat gyalázó röpiratoknak és verseknek (még John Dryden is emlegeti őket egy versében),³⁴ amihez hozzájárult Oates diszkreditálása és a királyellenes ún. Rye House Plot, aminek következtében perbe fogtak és kivégeztek két protestáns főurat, Lord William Russellt és Algernon Sidneyt.³⁵ Vagyis a politikai helyzet változása és a yorki herceg megerősödése miatt Thököly Imre már Bécs ostroma előtt kezdte elveszteni azt a korlátozott rokonszenvet, amit korábban az angol közvélemény nagy része iránta táplált.

De a hetvenes évek végétől van egy szem- és fültanúja a török háborúkkal kapcsolatos eseményeknek Angliában. Az illetőt Roger Morrice-nak hívják, s 1677-től 1691-ig tartó feljegyzéseit *Entring Book* címmel nemrégiben adták ki több kötetben Londonban. Morrice nonkonformista protestáns volt, whig politikusok titkára és bizalmasa, és feljegyzéseiben rengeteg adalék van arra vonatkozólag, hogyan látták az angolok Thökölyt és a magyarokat, illetve Bécs török ostromát és Buda felszabadítását. A „Feljegyző Könyvben” az 1682-es évben hat, míg 1683-ban nem kevesebb, mint 30 alkalommal esik szó a magyarországi török háborúról, illetve Bécs ostromáról. Bár Morrice a császár „békétlen alattvalóit” már 1682 februárjában emlegeti, Thököly nevét először egy ugyanazon év július 4/14-i feljegyzésében találjuk: a hírek szerint a török erdélyi garnizonokból küldött csapatokat „Tecley” gróf megsegítésére, s hogy ez Apafi („Abastige”) erdélyi fejedelem (úgymond „egy nagyon bátor katona, megfontolt és nagyon népszerű ember”) trónfosztását célozza. Morrice ezt rémhírnek minősíti – nem hiszi, hogy a török meg akarna szabadulni Apafitól.³⁶ Pár hónappal később feljegyzi, hogy béketárgyalások folynak „Tecley gróf” és a császár között, de már 1682 november 7/17-én azt írja: „a spanyol követ beküldött iratokat, amelyek bizonyítják, hogy a francia király megpróbálta a törököt behozni Magyarországra.”³⁷ A francia intrikák, illetve

a lehetséges francia segítség a töröknek tehát kezdettől fogva befolyásolják Londonban a helyzet megítélését.

1683 első hónapjainak legfontosabb eseménye Morrice számára a szövetség a lengyelek és a császár között, ami azért is figyelemre méltó, mert – mondja a február 24-ei feljegyzés – most már valószínű, hogy a török támadni fog, „több vezér érkezett Belgrádba”.³⁸ Április 7/17-én Morrice beszámol két érdekes hírről: 1. a vallásos törökök, a muftival élükön, ellenzik a háborút, 2. a pápa megüzenete a francia királynak, hogy ha megtámadja a császár birodalmát a török támadás idején, ki fogja közösineni a „legkeresztényibb” királyt.³⁹ A következő hónapokban feljegyzésre érdemes, hogy a császár serege „80 ezer főnyi és (a lengyelekkel együtt) a legjobb, ami a Birodalomban létezik”, s hogy valamilyen kompromisszum („accomodacion”) talán mégis létrejön a török és a császár között, de június végére minden remény szertefoszlik, és „egy kereskedő levele” már komoly hadmozdulatokról számol be.⁴⁰

Morrice egy 1683. augusztusi feljegyzése közli, hogy július 15-én megkezdődött Bécs ostroma – majd Sobieski győzelme után – már október elején részletes adatokat szolgáltat magáról az ostromról. Hatvan napig tartott, a törököket Kara Musztafa vezette, Bécs védelméért Stahrenberg gróf („Starenburg”) volt felelős, és a keresztény koalícióban nem kevesebb, mint tizennyolc fejedelem vett részt. (Mindezt Morrice a *Gazette* című londoni újság alapján idézi.⁴¹) Egy későbbi bécsi jelentés alapján viszont megjegyzi: „Nagyon sok francia volt a török janicsárok közt (!) és sok olyan halottat találtak, akinek francia arany vagy ezüst volt a zsebében.”⁴²

Az angol közvélemény ugyanakkor megoszlott a török hadjárat megítélésében. Egyrészt számos kiadvány dicsőítette Sobieskit, és örvendezett Thököly vereségén (egy angol kiadvány még halála hírért is költötte) – főleg azért, mert benne a franciák kudarcát látták – (már 1683-ban megjelent Londonban egy lengyel főúrnak tulajdonított *An Account of the secret services of M.de Vernay... to Count Teckelej*), ugyanakkor a nonkonformista és whig párti protestánsok a török invázióban Isten büntetését látták. Számos angol csillagjós kissé elhamarkodottan megjövendölte a török győzelmet és Bécs elesését.⁴³ A puritán Nathaniel Mather pedig 1683. február 10-én Dublinból így ír testvérének, a Bostonban letelepedett Increase Mathernek: „Azt hiszem, halld majd, hogy Thököly gróf megegyezett a törökkel, az védelmébe vette és megtette Magyarország királyának... A török nagy erővel támad a [császári] Birodalomra. Bár én kevéssé adok hitelt az ilyen proféciaíáknak, ez Drabikot juttatja eszembe. De ha az Úr véghezviszi azt a bosszút az osztrák uralkodóházon, amiről ő írt, s amiért ... oly régen imádkozik, ezen csak örvendezhetek.”⁴⁴

Ugyanakkor az angol közvéleménynek az a része, amelyet talán „centristaként” jellemezhetünk, vagyis mérsékelt királypárti, de amelyik eléggé jól értesült, így vélekedik egy 1684-ben megjelent és a közelmúlt eseményeiről tájékoztató műben, amelynek szerzője egy David Abercromby nevű skót orvos, a címe pedig *The Present State of the German and Turkish Empires... Together with the Memoirs of the Siege of Vienna: „Angliát... kevéssé érdekli a Német Birodalom előnye vagy hátránya, de Ófelsége alattvalói... akik hajlandók megérteni igazi érdeküket, úgy tekinthetnek erre a [Bécs alatti] győzelemre... mint ami közvetve leghatalmasabb és legveszélyesebb riválisukat, a franciákat sújtja.”*⁴⁵

S ezzel voltaképpen be is fejezhetem a második nagy török háború első éveinek angliai értékelését – ebben a nagy híró Thököly Imre nemcsak azért lett a „kereszténység ellensége”, mert szövetkezett a törökkel, hanem azért is, mert politikájával közvetve francia imperialista érdekeket szolgált, s ezzel hozzájárult az európai egyensúly megzavarásához, esetleges megbontásához. Az újonnan feltárt angol források alapján tehát úgy látom, míg a példátlan Zrínyi-kultusz ellenére 1663–64-ben még nem jött el az alkalmas pillanat a török kiűzésére Magyarországról, ez 1683–84-ben, függetlenül attól, hogy a lengyelek mennyire csalódtak a Habsburg-szövetséghez fűzött várakozásaikban, már más, kedvezőbb feltételek mellett megindulhatott. Bécs felmentése általános megkönnyebbülést jelentett Európában, megalakult a Szent Liga, és 1686-ban (ennek ismertetésére nem maradt terem) már számos angol önkéntes csatlakozott a Budát ostromló, illetve felszabadító seregekhez. A két háború között az alapvető különbség az európai egység minőségében, a birodalmi, illetve magyar érdekek különböző értelmezésében áll, továbbá abban, hogy a XIV. Lajos és I. Lipót közötti fegyverszűnet

milyen mozgásteret biztosított a császárnak, hogy hosszas tétlenség után 1683 és 1699 közt – jelentős külföldi segítséggel – végre kiverje Magyarországról az ott 150 éve berendezkedett törököt.

■ JEGYZETEK

1. Gömöri György: *Újabb adalékok az angliai és hollandiai Zrínyi-recepcióhoz*. ItK 1999. 5–6. sz. 598.
2. G. Etényi Nóra: *Hadszintér és nyilvánosság*. Balassi Kiadó, Bp., 2005. 89.
3. Peter Fraser: *The Intelligence of the Secretaries of State...* CUP, Cambridge, 1956. 44.
4. Már 1660-ban találkoztak. Lásd *The Diary of Samuel Pepys*. The Globe ed., London, 1920. 3.
5. Fraser; i.m. 73.
6. *Mercurius Publicus*, 1663, 332. Erre a tanácskozásra Zrínyi nem kapott meghívást. R.Várkonyi Ágnes: *Europica varietas – Hungarica varietas*. Tanulmányok., Bp., 1994. 112.
7. Uo. 382.
8. *The Newes* 1664. 5. sz. 36.
9. Paul Rycaut: *The Present State of the Ottoman Empire*. London, 1668. 92.
10. Pepys: i.m. 226.
11. James Sutherland: *The Restoration Newspaper and its Development*. Cambridge University Press, 1986. 2.
12. *Angol életrajz Zrínyi Miklósról*. Szerk. Kovács Sándor Iván. Bp., 1987. 51.
13. Pl. a *Continuatio IX. Diarii Europaeiból* (Frankfurt a. Main, 1664) közli a török nagyvezér levelét Apafi Mihálynak, Forgács Ádám leveleit és jelentéseit stb. 269–270, 652–653, 660–661.
14. R. Várkonyi Ágnes: i.m. 113.
15. Uo. 119.
16. Gömöri György: *A bujdosó Balassitól a meggyászolt Zrínyi Miklósig*. Argumentum, Bp., 1999. 215.
17. Gömöri: i.m. 223. Ez a kép megvan az Apponyi-gyűjteményben is, App.19.68 jelzet alatt.
18. Pepys: i.m. 274–275. Lásd Sir Andrew Melvill ide vonatkozó szövegét: *Angol és skót utazók a régi Magyarországon, 1542–1737*. Szerk. és ford. Gömöri György. Bp., 1994. 46–52.
19. Etényi: i.m. 236.
20. *Angol és skót utazók...* 51–52.
21. A csatáról részletes leírás az *Intelligencer* 67. sz. 545–562. lapjain, Zrínyiről a 76. számban, 631.
22. *Angol életrajz...* 363. A Schilling-antológia címe *Naenia Melpomenes Schillingianae*.
23. Gömöri: i.m. 229.
24. Megalinius végzettségéhez lásd *Album Academicum der Universität Dorpat (Tartu), 1632–1710*. Ed. Arvo Tervig. Tallin, 1984. 247. bár itt 1664 van megadva a Londonba költözés dátumául.
25. Stanislaus Lubienietzki: *Theatrum cometicum*. Amsterdam, 1668. Pt. II. 693.
26. *Angol életrajz...* 32.
27. John Gadbury: *Dies Novissimus: or Dooms-Day Not so near...* pr. J. Cottrel, London, 1664. 34.
28. Uo. 40.
29. Idézi Etényi: i.m. 175.
30. Bryan Cartledge: *Megmaradni*. Officina, Bp., 2008. 130.
31. Magyar Országos Levéltár, Teleki Fond, P 1239, Apafi-gyűjtemény, 1. cs.
32. Kropf Lajos: *Az angol Thökölisták*. Századok 1906. 40. sz. 137–143.
33. *The Rebels Association in Hungary for Reformation of Religion and Advancement of the Empire*. h. és i. n. Asm.G.12 (233), Bodleian Library, Oxford
34. John Dryden: *Poems and Fables*. OUP, Oxford, 1970. 303.
35. Stephen Coote: *Royal Survivor. A Life of Charles. II*. London, 1999. 342. Egy „Algernon Sidney's Farewell” című versben ugyancsak szó van Thökölyről, akit gúnyosan a „nagy és halhatatlan” jelzőkkel illetnek. *Anthology of Poems on Affairs of State*. Ed. G. de F. Lord. New Haven–London, 1875. 363.
36. *The Entring Book of Roger Morrice, Vol.II. The Reign of Charles II 1677–1685*. Ed. John Spurr. The Boydell Press, London, 2007. 324 (P 338).
37. Uo. 330.
38. Uo. 353.
39. Uo. 361.
40. Uo. 362, 366–67, 372.
41. Uo. 384–385.
42. Uo. 386.
43. Pl. az *An Appendix to Holwel's Catastropha Mundi...* printed by J. G. for F. Smith. London, 1683. A Thilord-féle, főleg német nyelvterületen terjedő jóslatról, amelyik királyságot ígért Thökölynek, itt nem kívánok részletesen beszélni.
44. *Collections of the Massachussets Historical Society*. 4th series. VIII. Boston, 1868. 42–43.
45. *The Present State of the German and Turkish Empires...* London, 1684. 71.